

Темата:

«Остуоруйаларга олобуран оҕону утуо сиэргэ–майгыга иитии».

Чинчийии суолтата:

Билинни кэмнэ буола турар куурээннээх сайдыыны, быһыыны-майгыны учуоттаан, ааспыт олохтон соптообун корон, аныгы оҕоҕо сыһыаран-инэрэн иитии наадата уоскээтэ. Оҕону хайдах утуо сиэрдээх-майгылаах, Киһилии киһи гына иитэн таһаарар ньыманы норуот угэстэригэр олобурдахха булуохха соп. Хаһан баһарар ханнык баһарар уйэбэ норуот иитэр угэһэ, ньымата ыллыктаабын, муударайын бары билэбит. Ити муудараны кини угус уйэлэргэ мунньуммута, олоххо бэрэбиэркэлээбитэ. Мантан сиэттэрэн бу дьалхааннаах кэмнэ ыччаппытын, уунэн эрэр колуонэбитин норуоппут тутуспут утуо угэстэригэр олобуран иитии оруннаах эбит диэн санааба кэллибит.

Норуот педагогикатынан иитии наадалаабын этнопедагог К. С. Чиряев, учуонай Л. А. Афанасьев – Тэрис уонна да атын педагогтар, саха культуратын уорэтээччилэр субэлииллэр. К. Д. Уткин саха оҕотун ус хайысханан иитэри бэлиэтиир: тылга уһуйуу, итэбэли инэри, угэстэргэ уорэтии. Бу хайысха биһиги иитэр сорукуптугар толору соп тубэһэр.

Чинчийии сонуга:

Манна олобуран биһиги драм куруһуокка сыһыаран дьарыктыырга быһаарыммыпыт. Куруһуокпутугар бастатан норуот остуоруйаларын, ону тэнэ литературнай остуоруйалары талан ылан уорэтэбит. Сахалы куттаах, киһилии сиэрдээх, утуо майгылаах, чол туруктаах киһини иитэргэ норуот угэстэрин остуоруйалартан ордук дэлэйдик, чабылхайдык булуохха, уорэтиэххэ соп.

Бу учугэй тумугу биэрэрин тороппуттэр, оболор билинэллэр. Бу улэ угэскэ кубулуйан утуо тумуктэри биэрдэ.

Чинчийии объёга:

Куруһуок нонуо остуоруйалары ырытыы, норуот угэстэрин уорэтии процеһа.

Чинчийии предметэ:

Куруһуок нонуо остуоруйалартан, норуот угэстэрин туһанан чол куттаах, киһилии сиэрдээх, утуо майгылаах ыччаты иитии ньымалара.

Чинчийии сыала:

- Остуоруйалартан норуот угэстэрин туһанан оҕо тус бэйэтин сайдыылаах, дьулуурдаах, сиэрдээх, утуо майгылаах, чол туруктаах, ыраас санаалаах киһи киһитэ буолуутун ситиһии.

Чинчийии сорууга:

- обо быһыытын – майгытын, итэҕэһин-быһаһаһын куруһуок дьарыгар кэтээн коруу, уорэтии;
- обо остуоруйалары, норуот угэстэрин тоһо билэрин уорэтэн билии;
- саха уонна араас омук остуоруйаларын сахалыы, нууччалыы тэнни тутан ырытыы;
- обону ой-санаа, билии-коруу, тутгуу-хаптыы, эстетическай отгунэн тэннэ тутан сайыннарыы;
- саха айылба обото буоларын быһыытынан айылбаба сугурууууну, харыстааһыны, араначчылааһыны бигэтик олохсутуу.

Сабаһалааһын:

- оскотун обо дьарыгы соптоох усулуобуйа тэрийэн, интэриэһиргэтэн, утумнаахтык ыыттааха, санаа курдук дьулуурдаах, сирдээх, утуо майгылаах, чол туруктаах, ыраас санаалаах киһилии киһини иитиэххэ соп.

Чинчийи методологическай торутэ:

Айыы уорэбэ, торут культура философия этнопедагогика принциптэрэ.

Чинчийи ньымалара:

- айыы уорэбин, торут культураны, фольклору, этнопедагогика принциптэрин уорэтии;
- чинчийиини кэтээн коруу, оболору кытта бэсидэлэһии, тороппуттэри кытта ыкса сибээстэһии;
- тоһо аабалларын, библиотекаба сылдьалларын, остуоруйалары билэллэрин уорэтии;
- айар дьобурдарын сайыннарыы;
- дьарыкка олобуран докладтары суруттарыы, спектакльга, оскуола улэтигэр кыттыы.

Чинчийи теоретическай суолтата:

- дьарыкка ытыллар чинчийи этнопедагогика принциптэригэр олобуран, обону норуот угэстэригэр соп тубэһиннэрэн иитэр. Онон обону иитиигэ, сайыннарыыга соптоох ньыманы тыа оскуолатыгар киллэрэн обо сайдар суолун таба тутустубут, инникитин иитиигэ табыгастаах хайысханы буллубут.

Чинчийи практическай отгунэн:

- драм куруһуогу ытытыга аналлаах программа проега оноһулунна;
- норуот утуо угэстэрин уорэтиигэ аналлаах соптоох норуот остуоруйалара уонна литературнай остуоруйалар талылыннылар;
- анал спектакыллар сценарийдара былаанна киирдэ;
- обо дьобурун, кыабын учуоттаан оруоллар, соруудахтар бэриллэллэр;

- декорация, музыка, костюм, атрибутика торлолтуу, оюу комотунэн бэлэмнэниллэр.

КИИРИИТЭ.

Обо бириэмэтин согтоохтук, туһалаахтык атаарарыгар болбомтону уруу – ханнык бабарар торопсут, педагог ытык иэһэ. Билини сайдыылаах кэмнэ дирин билиилээх, культуралаах, сахалыы сирдээх, майгылаах, уорэххэ тардыһылаах обону иитэн таһаарарга сурун уорэхтэн ураты эбии дьарыгынан хабыы улахан оруоллаах дии саныбыт. Ол иннитэн оскуолаба драмкуруһуок тэрийэн улэлэтэбит. Куруһуокка бабалаах обо ханнык да бопсуута, талааннаабыттан талаана суобуттан тутулуга суох дьарыктанар.

Ханнык бабарар норуот бэйэтин торут угэстэригэр олобуран, утуо быһыытыгар тирэбирэн омук быһыытынан сайдар. Ойо-санаата, иэйиитэ, утуо5э-кэрэ5э тардыһыта, норуотун культуратыгар тумуллэр, онтон чопчуланар. Торообут ийэ тыл, философскай ой-санаа, тылынан уус-уран айымныы, сир-туом – бу барыта саха норуотун культуратын эгэлгэ оруттэрэ, дьоһун костуулэрэ. Норуот тыына, дьылбата, ойо-санаата, сирэ-туома норуот тылынан уус-уран айымныытыгар инэ сылдыар: бу остуоруйа, олонхо, таабырын, чабырбах, оһуохай, ос хоһооно, норуот ырыалара, уһуйээннэр, сэһэннэр. Саха фольклора баайа, фантазията куустээ5э, уобарастарын модуна киһини сохторор.

Ол иһин биһиги драм куруһуокпутугар араас остуоруйалары уорэтэбит, аабабыт, спектакль туруоран дьоммут-сэргэбит, табаарыстарбыт дьуулугэр туруорабыт. Остуоруйа – бараммат норуот баайа. Бу угус элбэх араас темалардаах жанр былыр-былыргыттан обо5о чугас, обо дууһатын тутар, санаатын кынаттыыр, утуо5э-кэрэ5э уһуйар, хорсун-хоодуот быһыыга ынырар. Норуот оло5о-дьаһаба, быһыыта-майгыта, бэйэ-бэйэтигэр сыһыана, танаһа-саба, аһа-уолэ, улэтэ-хамнаһа ханнык да айымныытаабар бу остуоруйаларга ыралхайдык костор. Саха обото кыра эрдэбиттэн торообут буоруттан силистэнэн-мутуктанан иитилиннэбинэ норуотун амарах сурэбин, мындыр ойун, киэн кохсун, утуо майгытын утумнаатабына дьоһун киһи иитиллэн тахсыа диэн санааттан остуоруйа жанрын талан улэлэһэбит. «Хайа да омук сайдарыгар, урдээн-уунэн тахсыытыгар ханна дабаны кирилизин маннайгы уктэлэ буолара – норуот ырыата, норуот олонхото» - диэн П. А. Ойуунускай эппитэ. Ол курдук, остуоруйа обо истэр ойдуур буолуобуттан олобун аргыһа, иитиллэр, сайдар эйгэтэ дии саныбыт.

СУРУН ЧААБА.

Ол эрээри бу улэнэн дьарыктанарга элбэх бириэмэ, куус, билии, сатабыл, талаан, умсугуйуу ирдэнэр. Ити суох буоллабына бабан хоту ыччаты такайан таһаарарын уустугулар, онон дьарык оҕо интэриэһин учуоттаан, сайдытын, дьобурун корон, ойун-санаатын сайыннарар, быһыытын- майгытын чочуйар, сайдар-уунэр усуллубуйатын тэрийэр. Норуот остуоруйаларыттан оҕо элбэҕи билэр: улахан дьон, аҕа, ийэ оҕону кыра сааһыттан хайдах иитэрин, хайдах сыһыаннаһарын, туох ирдэбили туруорарын, хайдах кэпсэтэрин, субэлиирин, улэлэтэрин, оонньоторун, таныннарарын, аһатарын- барытын булар.

Ол курдук, норуот араас остуоруйаларын тэнни тутан оҕону иитиигэ туһанабыт. Ол тумугэр оҕо бэйэтин корунэ-харана, дьаһана, улэлии, санара, сахалыы оонньуу, улахан киһини ытыктыы, истэ уорэнэр. Остуоруйа биир уратыта-мокуну, утуону чабылхайдык кордоруу. Онон оҕо учугэй – куһабан, моку-кэрэ диэн ойдобуллэри добоннук ылынар. Остуоруйаҕа «кыараҕас», ыар олохтоох ыал оҕото олоҕу сыаналыыра, барыны-бары коруутэ-истиитэ букатын атын буолар. Киэн кобустээх, ыраас дууһалаах, утуо санаалаах тороппуттэр майгылара оболоругар бэриллэр, сохторор, ымсыырдар. Бэйэ-бэйэни эрэнсии, итэбэйсии, комускэһии, аһынсыы, убаастаһыы, норуот педагогикатын суппэт-олбот, бэрэбиэркэлэммит муудараһа, ньымата. Бу утуо улэни биьиги оболорбутугар инэрэргэ сурун сыалы туруорунан улэлиибит. Остуоруйаҕа киллэриллибит таабырыннар, ос хоһооннор, чабырҕахтар, оҕону сайыннараллар, тылын-оһун наардыллар. Собулээбит номохторун, ос хоһоонун оҕо нойосуус уорэтэр, куннээҕи олоҕор туттар. Ити курдук оҕо санарарга уорэнэр, тыла-оһо сайдар. Торообут уус-уран айымньытын собулуур, санаатын сатаан этэр, олоххо интэриэстээх бэйэтин миэстэтин олоххо булунарыгар туһалаах дьарык диэн оболор бэйэлэрэ эмиэ билинэллэр. Биьиги куруһуокпутугар сылдьар оболорбутун спектакльарга, сценкаларга интермедийэлэргэ эрэ санарда уорэтэр буолбатахпыт. Кинилэр араас монологтары уорэтэн конкурустарга кытталлар. Дьобурдаах эрээри кыбыстанһан оболорбутугар сытыы-хотуу, хорсун паараны булан биэчэрдэри ыттарабьт, хоһоон аахтарабьт. Оҕо санаатын табан уорэттэххэ оҕо кынаттанар, кыайбатын да кыайар, сатаабатын да сатыыр, иннин диэки бара турар. Ол курдук, улуустааҕы фестивалларга, «Полярнай звезда» конкурсулар, республиканскай радиоҕа тийэ кытталлар: Иванов Аян, Гуляева Марина, Игнатьев Алеша, Иванова Сима уонна да атыттар. Оҕо торообут тылын таптааһына – норуот буттуунэ. Чол буолар араначчыта, утуону, кэрэни онорооччута, тыһынын салбааччыта. Оччоҕо эрэ биьиги бу аһыйах норуот омук быһыытынан туруктаах, кэскиллээх, бэйэбит тыллаах-остоох норуот быһыытынан

тыыннаах буолуохпут. Ол тылбыт сумэтэ норуоппут фольклоругар инэ сылдыар. Мантан оҕо торообут тыл кэрэтин эрэ буолбакка, тыл чолун харыстыыр, сайыннарар ойдобулгэ итиллэр.

Бииги тыл кэрэтин саха норуотун остуоруйаларыгар эрэ буолбакка тылынан уусуран айымньы атын жанрдарын уорэтэн эмиэ кордоробут. Ол курдук туруорар остуоруйаларбытыгар чабырбахтары, ос хоһооннорун, норуот ырыаларын киллэрэн толотторобут. Торообут тыл – ийэ тыл, бу ийэ айылба кистэлэннэрин комус кулуунэ. Ийэ тыл дьиннээх киһини, гражданыны, патриоту иитэр. Торообут тыла суох Улуу Пушкин, Лев Толстой, Михаил Шолохов, Алексей Кулаковскай, Платон Ойуунускай, Амма Аччыгыһа, Суорун Омоллоон уонна да атын биллиилээх суруйааччыларбыт суох буолуо этилэр.

Дьэ, ол иһин чоло айгыраабакка ыччаппытыгар бэриллэр. Оҕо этэр тыынар, санарар-инэрэр кобун уһугуннарарга куруһуок улахан суолталаах. Оҕо тоһо да торообут тылын билиэхтээбин иһин, ыаллыы олорор нуучча норуотун тылын эмиэ баһылыахтаах. Ону тутуһан бииги куруһуокпутун икки тылынан ытабыт. Нуучча норуотун остуоруйаларын эмиэ аабабыт, ырытабыт, абыычайдарын, угэстэрин, уратыларын болбойон уорэтэбит. Ос хоһооннорун, афоризмнары, сомоҕо домохтору нууччалыы уорэтэн олохпутугар туттабыт, собулээбит быһа тардыларбытын нойосуус уорэтэбит. Ити курдук тылы-оһу имитэн, уорэтэн, санаран тылбытын сайыннарабыт. Куруһуокка ор дьарыктанар оҕолор уорэхтэригэр лаппа тупсаллар, «3» уорэнэр оҕолор «4» сыанаба тахсаллара угус. Араас тематическай биэчрдэри, нэдиэлэлэри холкутук ытталлар, аудитория иннигэр бэйэлэрин сатаан туттарга уорэнэллэр. Бииги 9 кылаастаах малокомплектнай оскуолаба улэлиибит, 9 кылааһы бүтэрэн барбыт 8 оҕобут бары куруһуокка дьарыктаммыттара, ахсыан биэчрдэри ытталлара. Биир уолбут Игнатьев Алеша «Полярнай Звезда» конкурстугар разговорнай жанрга 2 степеннээх дипломунаҥа наҕараадаламмыта. Петухов Аян региональнай сметанинскай аабыыга Олоо оруолун «Куорэгэй» остуоруйаттан толорон 3 миэстэни ылбыта. Охлопкова Аида – разговорнай жанрга эмиэ II-с истиэпэннээх дипломунаҥа наҕараадаланар. Ити курдук, бииги оскуолабытыгар икки тылынан (нууччалыы, сахалыы), иитии ситимэ олохсуйда.

А. Е. Кулаковскай ааспыт уйэ санатыгар ото корон этэн турардаах:

«Нуучча ньургунун кытта
Туруулаһар доҕоро буол.
Саха талыытын кытта
Самдайдаһар атас буол».

Бэйэ торообут тылын билии атын омок тылын, культуратын байытарга олук буолар, араас омугу кытта алтыһан, энэрдэһэн бэйэ-бэйэни сайыннарар суол. Онон оҕо тыл-ос, сана-инэ, ой-санаа оттунэн иитиллэн тахсарыгар маннайгы эрэллээх хардыытын онороругар улахан суолталаах дии саныыбыт уонна ол туһугар улэлэһэбит.

Остуоруйа оҕо тылын-оһун эрэ сайыннарарга туһалаах диир тутум ойдобул. Кини оҕо ойун-санаатын, эстетическай коруутун эмиэ сайыннарар. Ол иһин улахан болһомтобутун костуумнэри оностууга уурабыт. Костуумнэр туһунан оҕо ойдобулун араас литератураттан торут культура уроктарыгар барбыттарыгар олобуран кэнэтэбит, интэриэстэрин тардабыт, фантазияларын улэлэтэбит. Ол курдук, дыаданы, хамначчыт тулаайах кыыс, уол танаһа-саба хайдах буолуохтаабын эскиһинэн кордорон уруһуйдаан биэрэллэр. Собулээбит уобараһы арыйар ойууну талан ылан костуум торуотэ оностон, ситэрэн, кизгэтэн биэрэбит. Былыргы суктэр баай кыыһа танаһын сабын уратыта оҕо болһомтотун тардар ордук фантазиятын оонньоотор, айар дыбурун кынаттыыр. Бу оттугэр кыргыттар ордуктар, уолаттар бухатыыр танаһын-сабын, тэрилин, быһабын-туһабын астынан оностоллор. Оҕо фантазията киэн, онон дыэ-уот, дыбарыас декорациятын оносторго ордук моккуордээх буолар. Нуучча остуоруйатын дабырыаһын ордук кыһаллан, уустуктаан онорсоллор. Саха балаһанын ис бараанын саахымат ойуунан, дойбуурунэн, тогурук ойуулаах остуолунан, туос иһитинэн, чорооннорунан, комулуок оһобунан араастаан туган-хабан, ситэрэн, биэрэбит. Оһолорбутун барыны бары ойдоон-тойдоон корун, кыһанан уорэнин, оччоо сайдыаххыт, утуо дыон буолуоххут диэн уорэтэбит. Онуоха бухатыырдарбыт, остуоруйаларбыт куолара утуо холобур буолаллар. Оҕо былдыаһа-былдыаһа сурун герой оруолун толоруон баһарар; кыргыттар королева, царевна, кэрэ кыыс уобараһын оонньоору былдыаһаллар.

Саха дыоно билиигэ, сырдыкка, кэрэбэ былыр - былыргыттан тардыһалларын билэбит, ону таба корон оһолорбут дыбуурдарын сайыннарыахтаахпыт. Оҕо утумнаахтык дыарыктаннабына тугу баһарар кыайар, бэл ыт, ат, эһэ, боро оруолларын бэркэ толороллор. Кинилэр утуо геройдарга ис сурэхтэриттэн итэбэйэллэр, тардыһаллар, ылыналлар. Ордук остуоруйаба кэпсэнэр утуо санаалаах геройдары, кыыллари, котордору астына толороллор. Ол иһин оҕо дыбуус, ыраас дууһатыгар кэрэни саһар чэпчэки, уйэлээх буолар. Бу сахпыт кэрэбит ыһылыбатыгар мунһуулан бэрээдэктэнэн, сааһыланан олохсуйарыгар кыһаллабыт. Оҕо улаатан истэбин аайы ойдуур-саныыр дыбуура сайдар, кини остуоруйа геройдарын кытта тэннэ улаатар, уорэр-хомойор, быһыыны-майгыны ырытар дыбууру иитинэр. Кинилэр дыон быһыытын-майгытын, сизри-туому ойдоон утуктэллэр, наадалаах кэмнэ туһаналлар. Куһаһантан, мокуттэн, кэлэйэр, сиргэнэр ол иһин корбут, истибит куһаһан геройдарын абааһы короллор. Абааһы кыыһын, маачаханы

оонньоохтарын бабарбаттар. Итинник геройдартан оолор атын дьонно утуону эрэ бабарар аһыныгас санаалаах моку быһыыны сэмэлиир дьон буола тахсалларын тустуур. Оолорбут остуоруйалартан ити курдук утуону, уйэлээби ылан сайдан, тупсан тахсалларыгар бары субэһнэн улэлиибит. Тороппуттэрбит ойдоон, комолоһон куруһуокка оолорбут уорэ-кото дьарыктаналлар. Манна кинилэр чол турукка, утуо-майгыга уорэнэллэр. Оо барыта дьобурдаах, талааннаах кобус-коно буолбат, ону кэтээн корон сайыннарыы биһиги, учууталлар, иитээччилэр, тороппуттэр сорукпут. Кини ылбыт уоруйэбин, саһа сылдыар дьобурун, талаанын уһугуннардаххына, кэлин олоххо миэстэтин бигэик булунан идэлээх улэһит буолуо. Хас биирдии оо – бэйэтэ туһунан личность. Оо дьобурун арыһан, ону бэлиэтээтэххэ, хайбаатаахха сирэйдиин-харахтыын уларыһан, тутум урдуу туһэр, бэйэтин билинэр, эрэллээх буолар. Ханник бабарар кыбыстанһан оо сыанаба конул туттар, санарар буолар. 9 кылааһы бүтэрэригэр комплекстартан толору босхолонор, бэйэтин билинэр, конул санарар-инэрэр киһи буолан тахсар. Бу 2006 сыллаах выпустарбыт – маннайгы выпустут атын орто оскуолаба уорэнэ сылдыаллар, оскуола бары улэлэригэр, концертарга иннигэһэ, толлугаһа суох кытта сылдыаллар. Кинилэр кыра табаарыстарыгар бастын холобур буолаллар. Тороппуттэрбит махталлара улахан, ол туһунан бу курдук оолорбут да, тороппуттэрбит да суруйаллар. (сыһыарыы №).

Оолорбут уопсай билиилэрин-коруулэрин сайыннараары остуоруйалары туруорарбытыгар анаан музыкальнай киэргэтии талабыт. Ол инниттэн билиилээх композитордар музыкаларын истэбит. Оолор уксун Чайковскай музыкатын талаллар.

Онон кини туһунан кэпсиибит, олобун, улэтин билиһиннэрэбит. Маны таһынан хороовдтары, вальстары араас нууччалыы, сахалыы ункуулэри ункуу куруһуогун салаайааччытын кордоһон уорэттэрэбит. Тыал, Кун, Ый эмиэ туһунан ункуулээх, тыллаах-остоох буолар. Оо айылбаны кытта тыыннаах предмет курдук алтыһар. Таабырыннар, ос хоһоонноро, чабырбахтар ханник бабарар испэктээкли киэргэтэр киллэриилэр буолаллар. Саха, нуучча омугун торут оонньоуларын киллэрэбит. Кинилэр уратыларын быһаарабыт, онон оо эргиччи сайдар, элбэби билэр.

Норуот абыычайдарын, ордук сыбаайба сирин-туомун сиһилии уорэтэ сатыбыт. Ханник да остуоруйа сыбаайбата суох барбат. Онон, нуучча, саха сыбаайбатын уратытын кытта эмиэ билсэллэр. «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» остуоруйаны туруорга кыыс суктэн кэлиитин, дьонноро корсуулэрин, иһирдэ-таһырдыа толоруллар сирин-туому билиэхтэрин наада. Оо маны интэриэһиргиир, сонургуур. Нууччалыы остуоруйа сыбаайбатын ыллатан-туойан, ункуулээн-битийэн ытарбыт корооччуну тардар, соргутэр («Аленький цветочек» - Аксаков, «Спящая красавица», «Золушка» - Ш. Перро, «Олбут Сарыабына» - Пушкин уонна да атыттар). Бу остуоруйалары уроокка уорэтэбит, сыанаба

санардыбыпыт уорэххэ улаханлык комолоспутэ. 4-с кылаас уорэнэччитэ Охлопкова Аида Пушкин «Сказка о мертвой царевне и о семи бокатырях» быһа тардан аахпыта, корооччулэр болҕомтолорун тарпыта, Иванов Аян «Саахырымсах сахсырҕата» эмиэ урдук сыанабылы ылбыта. Оҕо сайдар таһыма бэйэтиттэн эмиэ тутулуктаах. Бабаран, бэринэн туран дьарыктанар оҕо элбэҕи ситиһиэн соп. Кини туохха ордук дьобурдааһын билиэхтээх бэйэтигэр эрэли уоскэтиэхтээх. Оболорбут биччэрдэргэ, конкурстарга, улууска, региона, республикаҕа кыттан араас миэстэлэргэ тигистилэр: Игнатьев Алеша, Иванов Аян, Гуляева Марина. Маны таһынан куруһуокка сылдьар оболор сметанинскэй аабыыларга, «Шаг в будущее» конкурска кытталлар: Тихонов Коля, Васильева Лена, Гуляева Ксения, Иванова Сима. Хас сыл утумнаахтык дакылаат аахпыттара Иванова Сима нуучча норуотун тылынан уус-уран айымньытын хас да сыл уорэтэн манлык дакылааттары улуустааһы аабыылаога киллэрбитэ. «Пословицы – поэтическое слово народа», русская народная сказка «Дочь и пачерица» и сказка якутского писателя Тимофея Сметанина ««Куорэгэй» в моем видении» («Шаг в будущее»), «Прогноз погоды в стихотворении» И.Никитина «Утро» («Шаг в будущее»).

Онон куруһуок улэтэ оболор билиилэрин кэнэтиигэ тулалыыр эйгэ туһунан билиигэ улахан суолталаах. Оболорбут быһыылара, майгылара, утуоҕо дьулуһуулар лаппа тупсар дии саныыбыт. Ол курдук, кэпсэтинньэн ыалдытымсах, кырдыаҕаста убаастыбыллаахтык сыһыаннаһар, аһыныгас, бэйэ-бэйэҕэ комолосуһуу, ойонсуу – норуот педагогикатын утуо принциптэрэ инэрилэллэр. Куруһуок чилиэннэрэ биир интэриэстээхтэр, тумсуулээхтэр. Маны таһынан оҕо айылҕа тыына, тыыммат эйгэтин, онун, костуутун, арааран коро уорэнэр буолар, харыстыыр, буобэйдииргэ иитиллэр. Куруһуокка оболор саастарын, сайдыыларын корон болохторунэн арааран ытабыт.

Остуоруйаны кэпсииргэ, туруорарга текст тылын-оһун уларыппакка, боростуойдаппакка, былыргы тыллары солбуйбакка тиэрдэргэ кыһаллабыт. Архаизмнар, сомоҕо домохтору быһаарсабыт. Остуоруйаларга киһиргэс, сымыйаччы, инсэлээх буолуу дьон онтон да атын итэҕэстэрэ, омсолоох костуу сэмэлэнэрин, утуо санаа оруу орогойдуурун быһаарсабыт, инсэ туохха тиэрдэрин коробут. Остуоруйа тыла-оһо судургу, дирин ис хоһоонноох, ойдонумтуо, ол иһин оҕо собулуур, ойугэр ордук хатанар, ойдуур. Онон остуоруйалары муччу туппакка, кини комотунэн норуот угэстэригэр тирэнэн оболорбутун утуо майгылаах – сигилилээх, эйэҕэс санаалаах буоларга уорэтэр уонна иитэр сорукутаах улэлиибит. Остуоруйа былыргы ыал олоһун-дьаһаһын, дьиэтин-уотун, сизэрин-майгытын туһунан элбэх ойдобулу биэрэр. Оҕо тылынан уус-уран айымньыны билэр буоллаһына, бэйэтин омугун ытыктыырга, таптыырга иитиллэр, бэйэтин дьобурун, талаанын сайыннарар.

Саха кийитэ бэйэтин оҕотун бэҕылыр-былыргыттан оонньуу араас коруннэрин туттан, улэттэн-хамнастан салытыннарбакка уорэтэр угэстээбэ. оҕо оонньуу-курулуу сылдьан араас уоруйэби ыларача хаччы эбит. Ол иһин биьи оҕолорбут курууока дьарыктанан угус учугэй уоруйэххэ уорэнэллэр: бултуурга, дьиэни-уоту ыраастык тутарга, таннарга-сабыланарга, ыалдьытымсах, амарах, абыныгас, астаах-уоллээх, утуо хаһаайын, сатабыллаах хаһаайка, дьонно суобастаахтык сыбыаннабарга, сатаан кэпсэтэргэ. Манна табынан кыыс-уол сыбыанын, таптала, кэргэни харыстыырга, кырдыаска, кыаммакка. Ытыктабыллаахтык сыбыаннабарга, хорсун-хоодуот толлугаа суох буоларга уо.д.а атын утуолэргэ уорэнэллэр. Дьэ мантан иитиллэн, угуттанан оҕо олох атын омуктарга маарыннаабат, бэйэтэ туспа суоллаах-иистээх, ис хобьонноох саха сирэ-майгыта уоскуур, сахалыы кийи чочуллан уунэн-сайдан тахсар дии саныыбыт.

Оҕолорбут сыл аайы дьарыктаналлар, 12-15 оҕо курууока суруйтарар, 2 кылаастан ылабыт, талаанын бэрэбиэркэлээбэппит баһалаах эрэ буоллун. Дьарыкка маннай инники колунэ, курууок чилиэннэрин ситибиэлэрин, олохторун, уорэхтэрин туьунан кэпсибит. Рекламнай хаһыат таһаарабыт, курууокут сыалын-соруун билийиннэрэбит тороппут собулэнин ылабыт. Кини костуумнэрин бэлэмниир, гастролу спонсордыыр, онон тороппут собулэнэ биьиэхэ улахан суолталаах. Уол оҕону дьэ баһылыга дойду куйаһа, дьэ баһылыга, олобу онорооччу, кыыс оҕону сир сибэккитэ, кизгэлэ, ыал ийэтэ, дьэ хаһаайката гына иитэр практической хайысхалаах, дьобуру сайыннарар, эстетической коруулэнэргэ, тылы сайыннарарга уууар курууок курдук сыаналыыбыт. Оҕолорбут костуумнэрин муодатын, ойуутун-мандарын кизгэлин бэйэлэрэ эскиз урууыдаан таһаараллар. Кырачаан кыргыттарбыт онтон эмиэ хаалсыбаттар, танастарын-саптарын, атрибутикаларын, кизгэллэрин урууыдаан букунайаллар. Уолаттар ордук оформленияһа сыана кизгэтиитигэр утуо-субэиттэр, сахалыы мал-сал оһуоллуутун ордук быһаарсаллар.

Хайа баһарар омук колунэтин иитэн кийи-хара онорон таһаарар угэстээх. Саха кийитэ ордук айылбаны кытта бииргэ сылдьар. Айылба бэрсиитинэн баччаанна дылы аһаан-таннан, иитиллэн олохтор оҕотун айылба араас костуулэригэр соп тубэиннэрэн иитэр. Куннэ, ыйга, сулустарга, кыылга-суолгэ, коттордоҕо, сиргэ-дойдуга, уока-куоскэ сугуруйэр бу утуо угэстэригэр ыччатын уууар, иитэр, таһаар, сирэ-туому тутууарга кыһаллар. Ол иһин испэктээкилбитигэр араас алгыстары, сиртэн-уоттан кордоуулэри киллэрэбит. Норуот оһуохайын алгыһын, унукуутун киллэрэн тупсаран, санардан, сонурбатан биэрэбит. «Учугэй Уодуйээн уонна куаһан Холдугур» диэн остуоруйаһа ый, кун, сулус кыргыттарын киллэрбиһит анал танас унуку толкуйдаабыһыт. Уолаттарга анаан атах оонньуутун, хаһаһайы, тустууну, мас-тардыһытын киллэрэбит – бу барыта

Региональнай фестивалга кини 3 – с миэстэни ылбыта. Ол ибин сонун улэни булла сатаан, обобо чугас майгыны талан бу драм курууогу улэлэтэбит уонна улэбит туыалаах, наадалаах эбит диэн санааба кэллибит.

Остуоруйаларга, ууйээннэргэ дьон олобо, бэйэ-бэйэлэригэр сыыаннабыыллара кыини дьиннээх олоххо дьону корорго уорэтэллэр. Учугэй майгылаах дьону кытта обо добордоуобун, кинилэртэн утуобо, кэрэбэ уорэнэн барара саарбаба суох. Обо остуоруйаттан учугэйи мокуну тургэнник араарар, корор. Остуоруйа тутула оннук боростуой. Онон дьон сыыаныгар обо кыра эрдэбиттэн кырабы буоларга уорэнэр. Ол курдук, «Аленький цветочек», «Спящая красавица», «Золушка», «Биэс ынахтаах эйбэрикээн эмээхсин», «Учугэй Уодуйээн уонна куябан Холдугур» курдук остуоруйалар барыбытын астыннарбытгара.

Дьэ суоьутун барытын саха кыитэ айыы харамайынан аабара бэл оту-маыы, кыылы-суолу, котору-суурэри кыиэхэ холуур, кэпсэтэр, санаа уллэстэр добордотас оносторо. Маннык оруоллары оболор собулээн ооньуулар. Танабын-сабын бэйэлэригэр соп тубэьиннэрэн, дьобурдаахтык оностоллор. Остуоруйаба кыылар утуо геройдарга элбэхтик комолоьоллор, куус кудэх буолаллар. Ыты, суоьуну атабастаабын аньыиннан аабаллара. Кыи, обо, тулаайахтар дьэ кыылыгыр аьымаллаахтык сыыаннабаллара обону утуо санааба иитэр. Ол ибин куобабы, сабылы, тиини, ыты, куну, хатыны оруол оностон обо уорэ-кото толорор. Кырдьыга да, ыты дьэ, обо ымыыта дииллэрэ, чыычаабы обо кутугар тэнниилэрэ. Ити барыта айылбаба харыстабыллаахтык сыыаннабарга иитэр. Айылба араас костуулэрэ барыта иччилээхтэр, тыыннаахтар диэн обону урууну уорэтэллэрэ. Обугэлэрбит айылба бары кууьугэр сугуруйэллэрэ, ытыктыыллара, билбэт сирдэригэр улаханлык айдаарбаттар, аймаабаттар, сэрэнэн сыыаннабаллар, аал уоттарын аьатан алгыс этэллэр, салама ыйыылар, алакы гыналлар, бэлэх- тувах туталлар. Бу угэстэрэ, туомнары остуоруйаба элбэхтик коробут испэктээкилбитигэр туттабыт. Бу маннык сир-туом – кэскиллээх уорэх. Торообут сиргин-дойдугун, алааскын, олорор урэххин, кырдалгын, сайылыккын таптыырга, харыстыырга иитэрэ чуолкай. Онон остуоруйа кистэлэннэрин оболорбутугар арийан угус утуобо уорэтэбит. Биьиги оболорбут торопсутэрэ – удьуор булчуттар, айылба оболоро. Ол ибин тулалыы айылба оболорбутугар эмиэ чугас, оту-маыы харыстыырга, ууга, тыаба сугуруйэ уорэнэллэригэр чэпчэки. «Остуоруйалартан биьиги элбэх утуобо уорэннибит», - диилэр оболорбут.

Норуот бэйэтин ыччатын сир-майгы оттунэн туруктаах буоларга ууйар. Онон дьин сахалыы ойу-санааны уолаттарга, кыргыттарга иитэр иэстээх. Биьиги фольклор, ол эбэтэр кини биир жанрын остуоруйалары ылан наардаан, ырытан уорэтэбит. Араас омук остуоруйаларынан тэннии тутан, уратытын, маарыннабар оруттэрин чинчийэбит. Оболор

араас омука барытыгар баар тулааах кыыс обо кыалбалаах олобун, эрэйн-буруйун тэннээн короллор, олох ханнык бабарар омука биир оруттээбин быбаараллар. Кыыс обо дьылбата майгыннабар оруттэрин, уратыларын арыаллар. Тобо да ыар олох буруукээтэр утуо, сайабас кыыс кыыс обо дьоллооох кыайылаах тахсарын соболлор. Наар ылаантуойан, оуохайдаан, ункуулээн кыи ыраапатынб ойдууллэр. Бу утуобо уэрэтиигэ остуоруйа – норуот тылынан уус-уран айымныта улахан оруллаах кини норуот ойунсанаатын сумэинэ буолара биллэр. «Дочь и пачерица» - нуучча остуоруйатын биир дойдулаахпыт Т.Сметанин «Куорэгэй» диэн остуоруйатын кытта тэнни тутан чинчийбиппит, сыанаба туруорбуппут, доклад суруйбуппут. «Куорэгэй» остуоруйаба кыи айылбаба чугаа чуолкайдык костор.

Саха норуотун торут бырааынныга – ыыах. Ыыах иитэр суолтата куустээбин бары билэбит испэктээкилбитигэр сиздэрэй танастаах саха кыыа, кыталыга, ылаантуойан чуопчааран, урук-турук ункуулээн сэгэлдытэн бардабына корооччу эрэ длгуйуох сэргих курдук. Ыыах ооннууларын сахалы остуоруйаларга кыбытан биэрэбит, ооннубутун сэргэтэбит. Араас котор тойугун, сиккиэр тыал сипсиэрин туйах тыаын, кэбэ этэрин утуктэн хомуспут чугдаарар бу барыта сонун, кэрэ да дойдуга олоробун диэн ойдобулу биэрэр. Ити утуо угэстэрбит остуоруйаларбытыгар, ууэйэннэрбитигэр, норуот тылынан уус-уран айымнытыгар инэн сылдыар эбээт. Ол иын олонхоут, оуохайдыт, хомусчут оболорбутунан кинэн туттабыт, харыстыбыт: Гуляева Ксения, Гуляева Надя, Новгородова Уля, Игнатьева Анита уо.д.а быбата, айар куустээх, сурэби уоттуур, дууыаны уохтуур кыахтаах кыини иити соруга биыги иннибитигэр турар.

Норуот сурун иитэр нымаларыттан биирдэстэрэ, туттаба тылтан тахсар. Ийэ тыл сумэтэ обобо ийэтин уутун кытта инэриллэр. Ийэ тыл обо дууыатыгар сабылынабына эрэ, торообут норуотун тыынын, кутун-сурун инэринэр, торообут тылан билэр, норуотун Ийэ Айылбатын сыыанын сизэрин-туомун, угэстэрин, абыычайдарын, ойунэн-санаатынан ылынан улааттабына сахалы быыылаах – майгылаах, иитиллилээх, уорэхтээх кыи буолар. Норуот тылынын уус-уран айымнытынан кирибит табырыннар, ос-хообоонноро, чабырбахтар, норуот ырыалара, остуоруйалар обону сайыннараллар, тылын – оуун байыталлара саарбаба суох. Фольклору биыги эмиэ нууччалы уорэтэбит, саха тылын кытта тэннэ туттабыт. Обо икки тылынан тэннэ нуучча, саха остуоруйаларын уорэтэрэ билиитин кэнэтэн, диринэтэр. Нуучча норуотун абыычайа, олобо, сизэрэ-туома атынын билэр, саха норуотун олобор тэнниир: танас-сап, ас-уол, сизэр-туом атына ырылыччы костор. Обону иити-уорэти хайа бабарар хайысхаларыгар, олох араас костуулэригэр остуоруйа кырдыга тыл кууэ комолобор. «Сказка о мертвой царевне», «Спящая царевна» диэн остуоруйаны туруорбуппут корооччуну астыннарбыта. «Тыл хайа да

омукка иитии сунньэ буолар» - диэн халбана суох тумук санааны уоскэтэр. Кыыска монологтары уорэтэбит, саха тылын сумэтин амсатабыт, угэлэри нойосуус аабарга уьуйабыт. Ити барыта Ийэ тылы инэринэргэ уктэл дии саныыбыт. Маннык дьарык, о5ону тыл алыбыгар уорэтэрин таынан, угэс – хобоон, ырыа-тойук, олонхо – барыта ыччаты кийилии сизрдээх быьыыга-майгыга уорэтэр ураты суолтатын биьиги муударай обугэлэрбит бэркэ билэллэрэ уонна туьаналлара. К.Д.Ушинскай «Иитии кьи аймабы, норуоту, кини тылын кытары бииргэ уоскээбитэ. Торуг тыл – народной педагог», - диэн эппитэ. Тыл, кырдыга да, ханнык бабарар норуокка иитии сунньэ, торугэ буолар.

Оскуолаба концерттарыгар, быстах биэчэрдэргэ сыанкалар, интермедиаалар, араас ис хобоонноох темаларынан удожественнай композициялары киллэртиибит. Онон улэ-хамнас, идэ-дьарык, тылын ылынар, кыратыттан остуоруйаттан сабалаан уус-уран тыл умсулбаныгар уьуйулар. Маннык дьарык бары оттунэн туьалаабын тороппутгэрбит эмиэ билинэллэр. Олонхо, тойук, остуоруйа – барыта о5ону кийилии сизрдээх быьыыга-майгыга уорэтэр ураты суолталаабын биьиги муударай обугэлэрбит бэркэ билэллэрэ уонна туьаналлара. О5о эрдэттэн остуоруйа умсулбаныгар ылларан кэпсиир-ипсиир, геройдар саналарын – инэлэрин утуктэн чуопчаарар.

О5олорбут тыаба олороллорун быьыытынан нууччалыы тылын баайа молтох онуоха куруьуокпут улаханлык комолоьор. О5олор ос хобооннорун, таабырыннары, остуоруйаба баар геройдар репликаларын нойосуус уорэтэн тылларын саппаабын байыталлар. Итинник хайысханан, икки тылынан сайлдан, эрдэттэн уунэр – сайдар суолун тобулунар, оло5ун оносторго олук гынар ол аата, сахалыы эттэххэ, ус оргостоох, абыс кырыылаах кьи чулуута дэнэр кийини иитэ сылдыабыт диэн урдук ыралаах улэлиибит.

ТУМУК.

Обо, ыччат – ыал ымыыта. Онон уруогунан эрэ мунурдаммакка, хос уорэхтээыининэн хабан, дьобуру, сатабылы сайыннары улахан оруоллаах.

Оболор учугэйдик иитиэн бабарар тороппуттэр обо сайдарыгар бары усулуобуйаны барытын оноро сатыылар. Ол курдук, курууокка дьарыктанар оболоох тороппуттэрбит араас саха, нуучча танабан быыытын – табаатын, ойуутун – мандарын оболорун кытта тэннэ уорэтэллэр, кордон, атыылаан тигэллэр, ороскуоттарын кэрэйбэккэ онно – манна кытыннаран сатыыллара кыбини уордэр, улэбэ кынаттыыр. Кинилэр араас быыкарайкалары, оьурдары муньаллар, остуоруйалаах, учугэй иллюстрациялаах кинигэлэри атыылааллар. Обо тэннэ нууччалыы – сахалыы аабар кэпсиир дьобура сайдар, билиигэ – коруугэ тардыыыта урдуур. Саха обото нууччалыы санарарыгар кыбыстар, тылын саппааба тийбэт, акцена молтох. Манны туоратаары курууокпутугар нууччалыы кэпсэтэбит, дьарыкпыт сабаланытыгар нууччалыы ос хобооннорун, скороговоркалары, потешкалары уорэтэбит, хобоон конкурсун ытабыт. «Сказка о царе Салтане» диэн Пушкин остуоруйатыгар абаас дьарык ыыппыт, видеозапись онорон улуустаабы ДОУ – га ыыппыт.

Дьарык тумугэр араас саха торут ооньууларын ооньотобут: «Ойбонтон уулааьын», «Харах симсии», «Бибилэх куттуу», «Баайа», араас атах ооньууларын. Нууччалыы дьарыктарга хороовдтары, норуот ырыаларын уорэтэбит («Как у ... именины», «А мы просо сеяли, сеяли...» уо.д.а). Манна учуутал бэйэтин кыабынан коруутунэн, бабатынан, дьарыгын соругунан корон туруоруммут сыалын тутуьарга фантазиятын куускэ улэлэтэн араас ньымалары туьанан улэлиир. Дьарыктар ситимнээх буолууларын ситиьэ сатыыбыт, тубэьиэх кырааскалааьын тугу да комолоспот.

Ол курдук, этаптар далаьа курдук туттуллаллар:

1. Ооньуу (сахалыы, нууччалыы) араас коруннэрин туттан дьарыкка оболору сэргэхсити, сынньаты. Ити обо хал буолбакка утумнаахтык сылдыарын, котуппэтин мэктиэлиир.
2. Ункуу коруннэринэн туруоруллуохтаах испэктээкили киэргэти, эти-хааны сайыннары, кыыс обо походкатын тупсары, эстетическай оттунэн сайыннары.
3. Тыл, ырыа, хороовдтар, тойук, олонхоттон быьа тардыылар, быьа тардыылар, чабырбахтар колаьы, туттары-хаптары тупсарыга комолоьоллоро чуолкай.
4. Сыанаба тутта-хапта, санара – инэрэ уорэнэргэ араас кыра теоретическай билиилэри биэрэн сайыннары, аудитория иннигэр санарары – инэрэри чочуйуу.

5. Таабырыннар – ойу сытылылырга, тылы сайыннарыыга, толкуйдуурга уорэтиигэ туьаныллар. Бу коруну биьиги чаастатык туттабыт.
6. Алгыстары киллэри – утуо–санааны иитии, утуо-санаанан салайтарыы, кьиэхэ учугэйи бабарыыга уьуйуу.

Онон репетицияларынан эрэ мунурдаммакка, обону иитэр-уорэтэр ньымалары тупсаран, аттаран туруордахха бары отгунэн сайыннарыахха соп.

Тумуктээн эттэххэ, утуо угэстэргэ драм куруьуок нонуо норуот уус-уран айымньытын, остуоруйалары туьанан, обугэлэрбит уйэлэр тухары буобэйдээх абалбыт уорэхтэригэр сана тыны биэрэн, сайыннарыахха, сахалы тыыннаах саха оботун иитэн таьаарыахха соп.

Обону торообут дойдутун, айылбатын, сирин-уотун, дьонун-сэргэтин, Ийэ тылын ытыктыыр, кинилэргэ сугуруйэр, хаьан бабарар дурда-хахха буолар, комускэьэр кьи буола улаатарыгар – хас биирдии учуутал, иитээччи ытык иэьэ, улэтин сыала-соруга.

Хас кыыс – нация ийэтэ, уол – омук абата буолар ытык аналлаахтар. Ус Саха дьолун туьугар биьиги, иитээчилэр, учууталлар, эдэр ыччаппытын утуобэ, учугэйгэ иитэр, уьуйар сункэн эппиэтинэстээхпитин умнуо суохтаахпыт.

ТУТТУЛЛУБУТ ЛИТЕРАТУРАТА.

1. Народное образование №1 – 2006 г. Норуот педагогикатыгар о5ону иитии философията (Михайлова М.Д. М.Т. Егоров аатынан Уоьээ Булуу 2 №-дээх орто оскуолатын учуутала). ББЮББББ
2. К.С.Чиряев «Олох педагогиката» Дьокуускай, 1998 с.
3. Народное образование №1 – 2003 г.
4. Партнягинб И.С. Чиряев К.С: педагогические мысли, идеи, взгляды, Якутск, 2002г.
5. Народное образование Якутии №1 – 1994 г. И.С.Портнягин наука кандидата, СГУ пел. Кафедратын доцена «Айбы уорэ5э-норуот педагогикат» стр 45 – 48.
6. Афанасьева А.А., Россия киинэтин туйгуна, Орто Халыма «Норуот иитэр кууьэ-утуо угэстэригэр» стр 35-37.
7. Норуот остуоруйалара (сахалыы, нууччалыы)